

कर्णाली प्रदेशका पाल

-मोहनबहादुर मल्ल

कर्णालीप्रदेशका बाईस ठकुराइनहरूको इतिहास पत्ता लगाउन मुख्य वंशावलि, कागजपत्र र तामापत्रक भर गर्नुपर्ने हुन्छ । किनकि शिलापत्र जोकोहीले राख्न सक्ने कुरा होइन, यस्तै तामापत्र पनि सर्वसाधारणले जोगाएर राखिरहन सक्ने वस्तु होइन । बाईसेहरूको ठकुराइन २०१२५ जनसंख्या भएको धेरै जंगल र थोरै मात्र गाउँ बस्ती भएको हुन्थ्यो । यी रजौटाहरूको प्रायः एकै ठाउँमा दिगो रहेको राजधानी पनि हुँदैनथ्यो, राजमुकाम कहिले यता र कहिले उता सरिरहन्थ्यो । मोगल खानहरूको पालको शहर जस्तै यी रजौटाहरूको पनि कच्ची खरका टहराहरूको बस्ती हुन्थ्यो । जततिरवाट शत्रुको भय हुन्थ्यो यिनीहरूलाई उततिर बलियो पार्नुपर्दथ्यो । गढ वा कोटमा यिनीहरू बस्दथे । पर्वतको दुर्ग चलारी थियो । दुर्गभित्र राजा, भारदार र केही फौज मात्र रहन्थे । यिनै कारणले गर्दा बाईसेहरूले शहर बनाउन सकेनन् । कर्णालीप्रदेशका सबैभन्दा बलिया राजा पालहरूका समयमा पनि उनीहरूको राजधानी सिजा र दुल्लूसमेत राम्रो शहरमा परिणत हुन सकेन । इतिहास प्रकाश अंक १ पृष्ठ १०८ मा जुम्लेश्वरको वंशावलिमा लेखिएको छ- "लामाज्यूले छ घडीसम्म मुलुकमा भँचालो छोड्या र ज्वालन्धरी राजाले बनायाको सिजालामा थाडाको विजयामन्दिर दरवार भत्कयो ।" यहाँ अरू प्रजाहरूको घर महल भत्कयो भनेर लेखेको छैन । यसै पृष्ठ ११४ मा पृथ्वी मल्लको कनकपत्रमा राज मल्लको बयान गर्दै शिवदेव पण्डित लेख्छन्- "विशाल चारतले चुनले सेता राजभवनका अटालामा" नगरका विषयमा यसभन्दा बढी कुरा पण्डित केही पनि लेख्न सक्तैनन् । पृथ्वी मल्लका पिता पुण्य मल्लले खारी प्रदेशका राजा प्रताप मल्ल निःसन्तान भई मरेकाले उनको अपुताली मेट्टाएका थिए । खारी र गेला दुइ राज्य मिलेपछि उत्तर मानसरोवरदेखि

दक्षिण तराई, पूर्व कालीगण्डकीदेखि पश्चिम अलकनन्दा-नदीसम्म पुण्य मल्लको राज्य विस्तार भएको देखिन्छ । त्यस बेलाका लेखकहरूले मल्लराज्यलाई साम्राज्य भनेर लेखेका छन् । साम्राज्यका अधिपतिले त नगर खडा गर्न सकेनन् भने अरू बाईसेले नगर बसाउन नसकेकामा केही आश्चर्य छैन । बाईसे रजौटाहरूको जग पालहरूका समयमानै बसिसकेको थियो, यो कुरा हामीलाई पृथ्वी मल्लका कनकपत्रका साछी अछामी, भर्ताकोटी, विस्पति, फेदी, हिष् र कुंजर छ राजाहरूको बयानबाट मिल्दछ । पाल र मल्ल यौटै थिए । नागवंशी जितारिले र गेलावंशी आदित्यले नेपाल उपत्यकाका मल्लहरू जितेपछि मल्लपद धारण गरेका थिए ।

कर्णालीप्रदेशका पालहरू को थिए, अब यततिर फर्काँ । यी पाल राजाहरूलाई गोपाल राजवंशावलिका लेखकले खस राजा भनेर लेखेका हुंदा नेपालका सबैजसो इतिहासकारहरूले आंखा चिम्लेर खस राजा भनी किटानसाथ भनेका छन् । धनबज्र बज्राचार्यजीले समेत पूर्णमामा लेख्नुभएको छ- "कर्णालीप्रदेशका यी खस राजाहरूसम्बन्धी पालहरू खस हुन् कि क्षत्री, हामीले पहिले यसैमा विचार दौडाऔं ।" भारतमा गुप्तसाम्राज्य छिन्नभिन्न भएर गएपछि अनेकौं सानातिना हिन्दूराज्यहरू खडा भए । भारतका अन्तिम हिन्दूसम्राट् हर्षवर्धनले उत्तरभारतमा एक पटक फेरि साम्राज्य खडा गरे, तर त्यो पनि उनका मृत्युका साथसाथै टुक्रिएर गयो । त्यसपछि उत्तरभारतमा बंगालका पालराजाहरू बलिया भएर आए । दक्षिणभारतमा त बलिया राज्यहरू छँदैथिए जहाँका राजाहरूसँग हर्षवर्धनले समेत हार खानुपरेको थियो । त्यस बेला भारतमा वर्धन, पाल, बर्मन्, देव आदि क्षत्रीहरूका राज्य थिए । सुमान्ना,

जावा, कम्बोडिया, चम्पा आदि पूर्वका देशहरूमा पनि यिनै क्षत्रीहरू राज्य गर्न पुगेका थिए । जसरी कर्णाली-प्रदेशका दिग्विजयी मलेवर्मन् शाहीलाई देखेर घेरै ठकुरी-हरूले शाही पद धारण गरेका थिए, त्यसै गरी दिग्विजयी श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहलाई देखेर घेरै ठकुरीहरूले शाह पद धारण गरेका थिए । यसै गरी घेरै थर भएका क्षत्रीहरूले पाल, वर्मन्, पद धारण नगरेका पनि होइनन् । हिन्दूका धर्मशास्त्र र पुराणमा वर्णित क्षत्रीहरूका सूर्य र चन्द्र दुइ वंशमध्ये यी पालहरू सूर्यवंशी थिए ।

पुराणको परंपरा र कथाअनुसार परशुरामले २१ पटक आक्रमण गरेर क्षत्रीहरूको विनाश गरेपछि देशमा अराजकता फैलियो, हाहाकार पयो । अनि ऋषिमुनि जन्मा भएर अर्वाली पहाडमा राजेष्टि शुरु गरे । तिनै अग्नि-का प्रसादले एउटा राजा खडा हुंदा त्यसलाई अग्निवंशी राजा मानेका हुनाले अग्निवंशका क्षत्रीको उत्पत्ति भयो भन्ने परंपरागत विश्वास छ । अब क्षत्रीहरू तीन वंशमा विभाजित भए ।

क्रि. सं १४१४ को पृथ्वी मल्लको दुल्लूको क्रीतिस्तंभमा पृथ्वीलाई सूर्यवंशी क्षत्री भनेको छ, उनकै १४१३ को कनकपत्रमा विष्णुका अवतार भनी लेखिएको छ । वास्तवमा पृथ्वी मल्ल गेलावंशी थिए र प्रताप मल्ल नागवंशी । नागवंशी खस हुन् कि क्षत्री, अब यस कुराको विचार गरौं । पूर्णिमा पूर्णांक ६ को कृष्ण १७ मा क्रीतिस्तंभको अनुवाद यस्तो छ—“अनि खारि प्रदेशका जुन नागराज जावेश्वर (जुला भेकका राजा) हुनुभयो । उहाँ नागराजले सिजा-शहरमा स्थिति बसाल्नुभयो ।” नागराजले के स्थिति बसाले यो तिकै गहिरो कुरा छ । हुन सक्छ यो नयाँ स्थिति बाँधेका नागराज र गृहपालमा राज्यको अंश-बण्डा गरेको होओस् । बलिया नागराजलाई जावेश्वर र त्यसको पुरानो राजधानी सिजा, निर्बलिया गृहपाललाई गेहको नयाँ भूभाग । त्यस पत्रमा यस्तो पनि लेखिएको छ— उहाँ प्रताप मल्लले आफैले नागराजको वंशलाई बाँकी पार्नु भएन । अनि गेलावंशका पुण्य मल्ल त्यहाँ अभिषेक गरिनुभयो । यसबाट यो स्पष्ट देखिन आउँछ, पुण्य मल्ल अपुताली स्याहार्न आएका थिए । नागवंशी पराइ भएका भए यति सजिलैसित पुण्य मल्ल जावेश्वरको

राजा बन्न पाउने थिएनन् । यसलाई पुष्टि दिने अर्को वाक्य यो पनि छ—“राजवंशको परम्पराबाट नटुटीकन आएको साम्राज्यमा बीर, कीर्ति फैलिएका श्री पृथ्वी मल्ल सुहाइरहनुभएको छ । नटुटीकन भन्नाले आदि पालदेखि पृथ्वी मल्लसम्म नटुटीकन आएको देखिन्छ । तर नागराजदेखि फाटेको हांगो प्रताप मल्लको टुट्न गयो भन्ने संकेत दिन्छ । नागराजका सन्तान क्षत्री हुन् भन्ने अर्को प्रमाण के छ भने उक्त पत्रिकाको पृष्ठ २१ मा बुद्धगया-को एक अभिलेखको उतार गर्दै धनबज्जी लेख्नु हुन्छ—सवा लाख पर्वत खसदेशका महाराजाधिराज श्री अशोक चल्लका कान्छा भाइ राजकुमार श्री दशरथका चरणकमलको सेवा गर्ने भडारे क्षत्रिय कुलका बत्ती जस्ता श्रीसहण पालको यो दानधर्म हो । यहाँ अशोक चल्ललाई खस राजा नभनेर खसदेशका महाराजाधिराज भनी लेखेको छ । शरण पाललाई क्षत्रिय कुलका बत्ती जस्ता बताएको छ । यसबाट पनि पाल र नागवंशीसमेत क्षत्रिय रहेछन् भन्ने बुझिन्छ । पालहरूले काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल-लाई हराएपछि मल्ल उपाधि धारण गरेका थिए । अतः पाल र मल्लहरूमा भिन्नता छैन ।

पालहरू कर्णाली प्रदेशमा कुन देला आए, अब यत्स-तिर फर्कौं । शुरुमा नै भनियो, कर्णाली प्रदेशको इतिहास पत्ता लगाउन वंशावली र कागतपत्रकै भर पर्नु-पर्दछ । इतिहास प्रकाश अंक १ पृष्ठ १०७ को जुमलेश्वर-को वंशावलिमा लेखिएको छ— भोट्या आमा पाल राजालाई पनि मान्या, जालन्धरी राजा हुन् । ३६४ वर्षसम्म राजा ज्वालन्धरी बाँच्या, आफ्नु छोरा नहुंदा भैरी मल्ल भन्याले ज्वालन्धरी राजाको घेरै चाकरी गर्दा राजा ज्वालन्धरीले भन्या—“यो मेरो रजाइ तलाइ दिन्छौं तेरा नाछं सिजापती भयो ।” पुण्य मल्लले प्रताप मल्लको अपुताली पाएपछि वर्षा सिजा र हिउंद दुल्लू ज्वालाजीको नजीक राजधानी गराएर रजाई गर्न लागे-पछि यिनलाई ज्वालन्धरी भनेर यहाँकाले पुकार्न लागे । ३६४ वर्षसम्म राजा ज्वालन्धरी बाँच्या भनेको ज्वालन्धरी वंशले राज्य गरे भनेको हो । अतः आदि पाल-देखि पृथ्वी मल्लसम्म जम्मा बीस जना राजाले रजाई गरे । यसमा सालाखाला १ राजाले १८ वर्षको दरले रजाई गरेको देखिन्छ । राजाका छोरा मात्र राजा नभई राजाका भाइभतिजा पनि राजा बन्ने हुंदा यो १८ वर्ष

सुहाउने देखिन्छ । पृथ्वी मल्लले राज्य त्यागेको वि. सं. १४१७ तिर भएकोले आदिपालको राज्य गुरु भएको वि. सं. १०५३ ठहर्न आउंछ । यसमा भैरी मल्ल भनेका भीम वर्मन शाही हुन्, जसलाई ज्वालन्धरीले राज्य दिएका थिए । उक्त पत्रिकाको ६८ पृष्ठमा समाल वंशावलिमा लेखिएको छ— “कनकगढबाट श्री महाराजा (काशीदास रायठोर ?) सिजातिसंग आयाछन् र श्री महाराजा सिजापतिले आफ्नी छोरी दियाछन्, र जुमलाको अमलमा सामाचौर भन्या गाउँ दियाछन् । तिमिलाई पुत्र जन्म्यो भन्या रजाई दिउंला भनि हुकुम भयाको रहेछ । ताहीं सामाचौर गाउँमा वस्ता मैयालाई पुत्र जन्म्याछन् । श्रीमहाराजा सिजापतिले नाति देवचन्द्रलाई सोमवंशी समाल भइस् भनि षिताव दियाछन् ... बुढी चर्पुकोटको रजाई श्रीदेवचन्द्रलाई दि टिका दियाछन् ।” यी देवचन्द्रलाई रजाई दिने पृथ्वी मल्लका बाजे आदित्य थिए जसले वि. सं. १३८४ मा काठमाडौंका मल्ललाई जितेपछि मल्ल पद ग्रहण गरेका थिए । यसै खुशीयालीमा नाति देवचन्द्रलाई समालको पद दिएको हुनुपर्छ । समालको अर्थ हुन आउंछ, मल्लसमानको । यिनै देवचन्द्रका छोरा भीमवर्मन् शाहीलाई पृथ्वी मल्लले जावेश्वरको राज्य सौंपी आफू बदरी तपोवनतिर गएका थिए ।

कर्णाली प्रदेशका पालहरूको देन ठूलो छ । यिनीहरू यस देशमा पस्नुभन्दा पहिले नयाँ क्षेत्रीहरूका सानातिना गाउँले शासन चलेको थियो । यी पालहरूले जुमला एकीकरण गर्न लागेपछि त्यहाँका पुराना शासकहरू सदलबल गण्डकी प्रदेशमा घुस्न लागे । केही समयपछि त्यहाँका शासक बनी रजाई गर्न लागे । पालहरूको रजाईले कर्णाली प्रदेश मात्र खलबल्याएको होइन अपितु गण्डकी प्रदेश पनि खलबल्याउन लाग्यो । ठूला ठूला ठकुराइन तयार हुदै जान लागे । यस बेला काठमाडौं उपत्यकामा पनि मल्लहरूको रजाई चलिरहेको भए तापनि यी विलासी भएकाले त्रिशूली गण्डकीभन्दा पश्चिम यिनीहरूको शासन चलन

सकेन । कर्णाली प्रदेशबाट फैलिएका खस बाहुनहरूले यिनीहरूका राज्यमा समेत हात बढाउन लागे । कर्णाली प्रदेशका मल्लहरूको काठमाडौं उपत्यकाको हमला घन लुटनाका लागि भएको थियो । वि. सं. १३४४, १३४५ र १३४६ मा जितारि मल्लको, १३६९ मा रिपु मल्लको, १३७८ मा प्रताप मल्लको, १३८४ मा आदित्य मल्लको र १३९१ मा पुण्य मल्लको नेपाल उपत्यकामा हमला भएको थियो । यसरी ५ राजाहरूले ७ पटकसम्म नेपाल उपत्यकामा हमला गरेका थिए । पालहरूकै समयमा कर्णाली प्रदेशमा विद्या फैलियो, हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्म फैलिए, मठ र मन्दिर बने तथा आधुनिक नेपाली भाषाको जग बस्यो । छत्तीस जातको नियम बन्यो, बत्तीस कलम र छत्तीस रकमका राजकरको पनि नियम बन्यो । पहाडी प्रदेश, खोलानाला र यातायातको असुविधाले गर्दा एकै ठाउँबाट शासन चलाउन मुश्किल पर्ने हुनाले पालहरूले कर तिर्ने गरी रजौटाहरू प्रशस्त गराएका थिए । त्यस ताका गुरु र पुरोहितलाई बिर्ता दिने, भिक्षु र ब्राह्मणलाई कर माफी दिने तथा कलाकारलाई केही रकम माफी दिने स्थिति पनि बसिसकेको थियो । पृथ्वी मल्लका कनकपत्र र पुण्य मल्लका तामापत्रबाट त्यस बेलाका धेरै कुरा जान्न सकिन्छ । केही शिक्षित र केही सभ्यतामा उक्लिसकेका खस बाहुनहरू यहीबाटनै पूर्वतिर लागी उनीहरूले नेपाल ढाकिसकेका थिए । नेपाली भाषा प्रचार गरिसकेका थिए । मलजल गरेर खेती गराउनु, खानी खनाउनु, पहाडी चीजवीज भारतमा लगेर बिक्री गराउनु, गयासम्म पुगेर नेपाली मठ तयार गराउनु आदि काममा पनि पालवंशी राजाहरूले रुचि राखेको देखिन्छ । ३६४ वर्षसम्म कर्णाली प्रदेशमा शासन गरेर पालहरू शासनको रङ्गमञ्चबाट विलीन भए, तर उनीहरूले गरेका काम इतिहासमा विलीन भएका छैनन् । कर्णाली प्रदेशका बाईसे, गण्डकी प्रदेशका चौबीसे र पूर्वतिरका सेन राजाहरू पनि पालहरू हिडेका बाटामानै हिडेका थिए । यसैले हामीलाई यो भन्न करै लाग्छ— नेपाल र नेपालीका निमित्त पालहरूको देन पनि कम महत्वको छैन ।